

AZ AZ, EZ MUTATÓ NÉVMÁSOKRÓL,
TEKINTETTEL FOGARASI ÚR MONGOL „ILYEN“-ÉRE.

(Olvastatott az 1867. jan. 14-kén tartott akad. ülésen.)

Nem régen Fogarasi úr húzomosb idő óta tett mongol tanulmányait jelentvén be (NyK. V, 280. stb. ll.), s azok fontosságát azon állítására fektetvén, hogy miután „a magyar, továbbá a turk vagy tatár és mongol népfajok a legalaposabb történelmi kútfők és kutatások szerint mindnyájan a legközelebbi testvérek, ezt most a nyelvbuvároknak nyelvészetileg is be kell bizonyítani“ — a mely bebizonyítást (ha ugyan a történelmi kútfők tanúságtétele után még szükség van rá) ő nem csak lehetségesnek tart, hanem maga meg is ígért, — egyúttal azon gyakorlati hasznot is meg akarta mutatni, melyet a magyar nyelvtudomány ezen szoros mongol-magyar rokonságból húzhat, melynél fogva a magyar nyelv még a maga szavainak helyes-írását illető kérdésekben is a mongol nyelv szabályozó tekintélyét segítségül hívhatja.

Fölfedezte ugyanis Fogarasi úr, hogy a mongolban *ejin* (*ejn*) a. m. ily módon, így, ígyen, és *ejimü* (*ejmu*) a. m. *ilyen*; tehát a mongolban mindig csak egy *j*-vel vannak az illető szók, s ezért a magyar *ilyen* is igazán csak egyszerű *ly*-vel tartozik lenni. Eddigelé F. úr csak az *ilyen*-nél állapodott meg, hanem következetességéről föltehető, hogy majd egyebeket is, p. o. a *bennetek*, *bennünket* szókat is beperli, hogy ezek is, mint a mongol *ben* accutativusi rag, csak *n*-nel irassanak. Így, ha következetességében sikeresen halad, majd az egész magy. nyelvet annyira megmongolosítja, hogy a finnezők többé semmi finn rokonságot nem bírnak rajta fölfedezni. Addig is legyen szabad Fogarasi úrnak, említett mongol beköszöntéséhez csatolt né. mely további elmélkedéseit és tantételeit kissé fontolóra vennem, s mennyire alapos voltukat elfogulatlanul vizsgáltnom.

I.

Először is nézzük meg az *a*, *e* mutató szócskát, melyből Fogarasi úr a magyar mutató névmásokat valamennyit származtatja. Az adott példák: *ott van a! oda menj a! olyan-a! úgy-a! itt van e! ide jőj e! ilyen e! így e!* (l. M. Ny. Szótára), *ott a szobában a! így folyt róla a víz e! a lábai ilyen vastagok voltak e!* (Fogarasi Ny. K. V, 284.) — annyit mindenesetre mutatnak, hogy ezen szócskák vagy utó-hangok demonstratív távolságra és közelségre vonatkoznak; de egyszersmind az is szembetűnő, hogy csak *megelőző*, az *az* vagy *ez* sorához tartozó névmási alak után állhatnak, s tehát csak ilyen helyzetben jelentenek, vagy helyesebben mondva, éreztetnek valamit. Mert az világosnál világosabb, hogy magokban semmi értelmi értékük nincsen, minthogy a mondat értelméhez semmi új fogalmat nem adnak hozzá. E szócskák tehát valósággal csak a megelőző, értelmes névmásoknak üres visszahangoztatásai, dadogólag megszakadó ismétlései. Mint ilyenek, melyek a kifejlődött mutató névmások lételét és tetteles, még pedig megelőző eléfordulását föltételezik, nem lehetnek egyszersmind ugyanazon névmásoknak szülő anyái. Némileg hasonlítanak a franczia *là* és *ci*-hez a *celui-ci* és *celui-là*-ban, vagy ezekben: *ce livre-ci, cette femme-là*, a melyek tudvalevőleg kifejlődött pronomenekből eredő adverbiumok. — Ámde Fogarasi úr azt mondja, hogy az *a*, *e* mutató szócska megvan még az *amaz, emez* stb. *am, em*-ében, mely nem más mint az *a*, *e*-nek toldalékos változata. Váltig mondhatja és taníthatja ő ezt, minden elfogulatlan ember ott csak valami *am* és *em* szócskát lát, mely az *az, ez*-féle névmások helyviszonyi jelentését csak nyomatékosan kiemeli, s mely épen csak a rákövetkező *az, ez*-féle névmás hangzóminősége szerint kapja meg vagy tartja meg saját hangzóminőségét; mely egy szóval olyan, a milyen a török *bu* és *ol* névmások előtt használt *iş, uş*: *iş-bu, ş-ol, uş-ol* (a jakutban: *su-bu* és *s-ól*, a csuvasban *ša*: *ša-ga, ša-va*), tehát épenséggel nem mutatónévmási gyök, melyben eredetileg a jellemző és jelentős hangzókülönbség is megvolt volna. Mert elfogulatlan ember meg nem foghatja, miért használt volna a magyar nyelv toldalékhangul épen *m-et*, a mit különben hiatus elkerülésére soha sem teszen, de más nyelv sem teszi; s szintoly kevéssé elégíthet ki a „toldalékhang“-féle ké-

nyelmes, de üres és igazán mondva csak a nemtudás egyenes bevallását elkerülő szófejtegető eszköz.

Fogarasi úr továbbá azt mondja, hogy a magyar *a, e* úgynevezett mutató szócska a törökben is szerepel, például külván fel ilyen rendesen parancsoló mondatokat: *bak-a! gel-e! bak-szen-a!* anin kulaj var-*a!* (olv.: — *kolajë* —.) Fő bizonyítéka tulajdonképpen az, hogy neki tetszik ezeket a magyar *a, e* mutatószócskával fordítani, s e mellett nem veszi észre, hogy a török mondatokban semmiféle vonatkozás sincs demonstratív közelségre vagy távolságra, hogy ott az *a, e* encliticus interjectio, — s innen a hangzókülönbség, — melynek célja és értéke csak a mondás nyomatékosítása vagy általában figyelemgerjesztés, olyan a milyen a magyar *szá* ezekben: *lássad-szá, hozd-szá* stb. vagy a *no!* szócska; nem veszi észre, hogy a magyar fordításokba is, éppen csak a maga kedveltjei iránt való előszeretetből csúsztatta be az *a, e* mutatószócskát: mert azt hiszem ugyan, hogy magyarul van: *oda* néz *a, ide* jöjj *e*, de azt nem mondják hogy: *ládd-a! jöjj-e!* Ily lábon áll a mutató *a, e*-nek a törökben való szereplése; azaz hogy szerepel ugyan a törökben valami *a, e*, csak hogy nem olyan és nem az, a milyen és a mi a magyar *a, e*.

Végre Fogarasi úr a mongol nyelvre is hivatkozik; de csalatkoznánk, ha azt várnók, hogy már ott a magyar *a, e* mutatószócskát kimutatja. Kihozza ugyanis több névmási alakokból, hogy egy *ez* jelentésű mongol névmásnak tiszta törzse *ej* (a mit neki el akarunk hinni, noha meg nem mutatja, miképen vannak az *ejin* így és *ejimü* [*ejmu*] szók képezve), vagy a gyöke *e*. A tény tehát az, hogy van egy *e* mongol mutató névmásgyök; de ebből elfogulatlan ember még nem látja azt is, hogy milyen természetű az a mongol *e*, jelesen még nem foghatja meg, hogy ez a magyar *e* ezekben: „itt van *e*“ stb., azaz valami értelmetlen indulatszócska; sőt jobban nézve a dolgot észre veszi, hogy az az *e* nem is gyök, melyből csak képeztetnék mutató névmás, hanem csakugyan már kész kifejlődött értelmes, a grammatikai kategóriának egész határozottságával bíró mutató névmástő, mert *de* raggal többes-számba tehető: *ede* = ezek, a mi képtelenség, ha az *e* csak mutató indulatszó. Elfogulatlan ember hamar észre venné azt is, hogy a mongolban nem is lehet olyan *a, e* szócska mint a magyarban, mert ott az „*az* és *ez*“ jelentésű névmások nincsenek úgy hangzóminőségileg megkülönböztetve, mint a magyarban, lévén ugyanis *te*, illetőleg *tere*, a magyar

„az“, és *e*, illetőleg *ene*, a magyar „ez“, (többszörben *ede* ezek, *tede* azok, *ejin* így, *tejin* úgy stb.) — Még kevésbé értem, mit akar Fogarasi úr a mongol *anu*, *inu* alanymutatóval bizonyítani, mely szerinte világosan a fentebbi *ene* névmás változata (egy szóval sem bizonyítván, hogy a mongol nyelvben ilyen változások vannak) és a magyar névelőnek felelne meg. Az említett *anu*, *inu* szócskának ezen (talán magyaros?) sajátosságai csak F. úrnak merő ráfogásai, melyekre őt az ő mongol kútforrása, a Schmidt-féle grammatika előadása legkevésbé föl nem jogosítja. Ennek 44. §-ában, a honnan F. úr példáit is vette, ugyanis még ezt is olvassuk: Auch substantivische Adjective, Zahlwörter und persönliche Pronomina, können, wenn sie das Subject bilden, diese Partikeln (*anu*, *inu*) auf sich folgen lassen.“ Összevethetők még ugyanannak 174. és 192. §-ai is. Hasonlóképen csupa ráfogás az is, ha F. úr a mongol *ene*-t a magy. *eme* (emez), az *anu*, *inu*-t pedig *eme*, *ama*-val fordítja, csak hogy a mongol-magyar hasonlóság jobban kitűnjék. — Utoljára F. úr még a mongol *á* vocativusi particulához folyamodik, p. o. bakši minu *á!* = tanítóm *ó!* Mindenesetre F. úr erősebb képzelő tehetséggel bír, mint a milyennel más halandó dicsekedhetik; én legalább megvallom, nem bírom föl észszel, mi összefüggése van egy mongol vagy más nyelvű vocativusi *ó!*-nak a mutató névmással. Ilyen tehát a magyar *a*, *e* mutató szócskának szereplése a mongol nyelvben. De F. úr még tovább megyen, s fölfedezi, hogy a *szanszkrit* nyelvben Bopp F. glossariuma szerint „*a* stirps demonstrativa“ és szintén Böhtlingk *szanszkrit Szótárában* „*a* Pronominalstamm der 1-ten und 3-ten Person.“ Itt van hát az *a* mutató névmás gyök, egy régi szent nyelvben. De minek a gyöke? Talán a magyar *az*, *olyan*-é stb? De hiszen ez F. úr *tana* szerint az indulatszói mutató *a*, és evvel csak nem akarja F. úr egy rangba állítani a *szanszkrit* *a*-t, mely oly categoricus névmás, nemcsak gyök, hanem tő (Pronominalstamm, thema, stirps), hogy genitívusa p. o. *a-sja*, épen úgy mint a *ta*-nak *ta-sja*, vagy akármely *a*-végű névszótőnek, p. o. *purusa*-nak *purusa-sja*. Hiába kiált itt föl Fogarasi úr: „Boldog isten hol vannak ezektől legtöbb nyelvészeink? Nekünk még azt is hibául rótták föl, hogy a N. Szótárban gyököket írunk stb.“ Hígye meg F. úr, ha a Nagy Szótár t. írói csak úgy határozzák meg, s csak úgy írják a magyar gyököket, mint ama „legkitünőbb *szanszkrit szótárírók*“, senki sem róvja föl nekik hibául, senki sem ócsárolja

azért. De bocsánatot kérek, ha akár Böhtlingk és Roth „kitünő szótárírók“, akár Bopp Ferencz, Pott, Benfey stb. „kitünő árja nyelvészek“ a Nagy Szótár sok magyar gyökdeductióit olvashatnák, kivált azokat, melyek az árja nyelvek terére is kiterjednek, vagy a melyekkel a „tudva levő idegen szokat“ a magyar nyelv „ösi birtokául“ akarják meghódítani: bizony azt mondanák, ez nem a mi tudományunk szelleme és eljárása! A ki jelesen arról akar magának fogalmat szerezeni, hogy milyen az egyik „legkitünőbb szanszkrit szótárírónak“, Böhtlingknek, ebbeli eljárása egy altaji nyelvre alkalmazva, az forgassa egy kicsit annak jakut grammatikáját és szótárát, s meggyőződhetik, mily különbség van e között és a Nagy Szótár elvei és eljárása között.

II.

Miután így a magyar *a*, *e* mutató vagy indulatszócskának sem önállóságát és primär-voltát, sem a török, mongol vagy szanszkrit nyelvben létezését el nem ismerhetjük, abból az *az*, *ez* s a többi mutató névmásalakokat sem származtathatjuk. De miből származnak hát? Ha ezt a kérdést úgy értjük, hogy miből származik a *catagorice* kifejelett egyszerű mutató névmástő, azt kell felelnünk, hogy az nem tudhatja már a mai nyelvtudomány, s kár is azon a fejtőt törni, míg annyi kérdés vár még megoldatlanul, melyekre inkább reménylhetjük, hogy meg fogunk felelhetni. És ha tudományunk nem akar lába alól minden alapot veszíteni, mindenek előtt óvakodni kell neki a tudakosságtól, mely az alaptalan képzeletek szülő anyja. Ha tehát a török nyelvben egyszerű mutató névmástő *bun* v. *mun*, és *on* v. *an*, ha a mongolban ilyenek *e* és *te* mutatkozik, vagy a szanszkritban *a* és *ta*, mind ezekről a józan nyelvtudomány csak annyit mondhat, hogy azok mutató névmástők, és azt mondják is p. o. a szanszkrit *s* a megfelelő árja nyelvekbeli alakokról a kitünő és legkitünőbb szanszkrit szótárírók és árja nyelvészek, a kikre Fogarasi úr annyira szeret hivatkozni. A mit a nyelvtudomány e részben még bonczolást vihet véghez, az mind csak a *l a k i*, nem jelentésfejtegető. Így p. o. a mongol *ede* (= ezek)-ből kitünik az *e* mint mutató névmástő, ámde a singularisa *ene* (= ez) az *e*-n kívül még *ne*-vel van továbbképezve; alakilag bonczolható alak ez, *a* nélkül, hogy az *e* eredetibb jelentéséről többet tudnánk mondani, mint hogy ez közelre mutató névmástő; az *ene* éppen csak névmás

többől lett új névmástö. Hasonlóképen alakilag bonczolható a mongol *tere* (= az), a pluralisi *te-de* szerint; a szanszkritban az *a* mellett ragasztatik *ana* is stb.

Ilyen alakilag való bonczolást megenged talán a magyar *az*, *ez* is; a melyekben a *z*, a mint F. úr is akarja, képző-elemnek vehető, mely, a mire még egyes nyomok a magyar régiségből mutatnak (*ad* = az), igen alkalmasoképen *d* hangból állhatott elé, épen úgy, mint a *kéz*, *víz*, *méz*, *vezetni* szók *z*-je rokonsági tanúság és physiologiai okoknál fogva ilyen eredetű. Csak hogy az előbbieket után, a megmaradó *a*, *e*-t már nem tartjuk még határozatlan jelentésű gyökhangnak, hanem categoricus mutató névmástönek, a melyből az ismert korban használt *az*, *ez* tök képeztettek. A mi pedig a *z*, illetőleg *d* képző-elemet illeti, Fogarasi úrnak ebbeli sejtelmét nyelvrokonsági tanúságokkal tudnám támogatni, nem ugyan a mongol, török vagy szanszkrit nyelvekből, hanem a keleti-finn vagyis ugor nyelvekből. Ugyanis a cseremiszbén van, mint egyszerű és még használatban is levő két mutató névmástö: *tu* (az) és *ti*, *te* (ez); de ezek mellett közönségesebb használatuak *tudo* (az) és *tide* (ez); tehát a *do*, *de*, mely p. o. a *kudo* (= mely)-ben is előfordúl, volna az, a mi a magyar *z*, illetőleg *d*-nek felelne meg. Ugyanott a cseremiszbén van *mo*, *ma* = kérdő *mi* névmás; de *ma* mellett *mada* is, a mely az osztják *met*-vel is egyező. A mordvinban van a cseremiszi *ti*-nek megfelelőleg *tü* (ez), és e mellett *tétü* v. *tite*, tehát *tü*, *te* képzőelemmel, s a mordvin *mezü*, *mez* (= mi) már épen úgy *z*-t mutat föl, mint a magyar mutató *az*, *ez*. Megtaláltunk volna e szerint az ugor nyelvekben egy *d*-féle (*do*, *de*; *te*) vagy *z*-féle képzőelemet, mely kérdő és mutató névmástökből nyanyily jelentésű töket képez; s hogy evvel egy s ugyanaz a magyar *az*, *ez*-nek *z*-je, mely valamikor *d* volt, azt elfogadható nézetnek veszi tán F. úr is, a ki különben a magyar nyelvnek az egész altaji törzsszel való hasonlítását ajánlja. Azonban F. úrnak a magyar *az*, *ez*-nek *z*-jét illető, imént támogatott sejtelme alkalmas szolgált, hogy én is a magam részéről egy az *az*, *ez*-t illető másik sejtellemmel lépjek elé. Azt hiszem t. i., hogy a magyar mutató névmások eredetileg nem csupa önhangzón, hanem úgy mint a finn és ugor nyelvekbeliek, *t* mássalhangzón kezdődtek, azaz hogy egyszerű töjük nem *a*, *e* (illetőleg *o*, *e*), hanem *to*, *te* volt. Ezen vélekedésemet ajánlják a következő figyelembevételék. Nem szólva arról, hogy az altaji nyelvek között a

finn-ugor csoport a magyarnak legközelebbi rokona, — a miről most nem akarok vitatkozni, — való, hogy a két magyar mutatónévmásnak azon sajátága, hogy egyéb hasonformaságuk mellett épen csak a mély és magashangú vocalis által különböznek egymástól, még pedig úgy, hogy a mélyhang (o, később a) a távolabbra mutató névmásnak, s a magashang (é, később i és e) a közelebbre mutatónak jut, e sajátág se a mongol, se a török mutatónévmásokat, sem a szanszkritbelieket nem illeti, de megvan épen úgy mint a magyarban, a finn-ugor nyelvekben. Ugyanis közelre mutató névmástó a finnben *tä*, a cseremiszen *tí*, *te*, a mordvinban *tü*, *te*, az osztjákban *te* (tema, v.ö. *tette* = itt), a vogulban *tä*; ellenben távolra mutató névmástó a finn *tuo*, a cseremiszen *tu*, *to*, a mordvinban, az osztjákban, a vogulban *to*. Ezt látván akaratlanul is az ember azon gondolatra jő, hogy a magyar *e* (*ez*) és *o* (*oz*, *az*) is, melyek hangzó-különbségök-nél fogva nyilván a finn-ugor mutató névmásokhoz szítanak, ezekhez valamikor még hasonlóbbak, velök még tökéletesebben egyezők voltak, — azaz hogy az elejükön még *t* volt, mely most elenyészett. Hogy ez nem lehetetlen, mutatja több magyar szó példája, melyek a megfelelő finn-ugor nyelvekbeliekhez képest épen egy kezdő *t* híjával vannak: m. *egér* = vog. *tänger* (= mord. *šejer*); m. *öl* (orgyia) = vog. *täl*, *tel* (finn. *syli*, cser. *šülő*, *šel*), v.ö. *ölelni* = vog. *täljelém* m. *arasz* = vog. *taras*, m. *aszni* = vog. *tasém* (száradok); m. *ev* (enni) = vog. *tém*, osztj. *tëvem* (= mord. *sevan*, finn. *syön*); m. *ősz* (autumnus) = vog. *täksi*, finn *sykkse*, cser. *šeže*; m. *újj* (digitus) = oszt. *tuj*, vog. *tu'le*; m. *ó*, *av*-(avult, ócska) = osztj. *tábat*. A finnben, cseremiszen és mordvinban, a mint látjuk, némely ilyen szó elején való osztják-vogul *t* már sziszegővé (*s*, *š*) lett (*syli*, *syön*, *sykkse*, cser. *šülő*, *šeže*, mord. *šejer*, *sevan*), a mivé talán a magyar szókban is lett, mielőtt egészen elenyészett volna. Azért az eredeti kezdő mássalhangzó elenyészését illetőleg, tekintetbe jő itt p. o. a magyar *epe* szó is, a mord. *säpä*, finn. *sappi* ellenében, m. *olvadni* a f. *sulaan*, mord. *solan* ellenében. De felhozhatok egy érdekes esetet, melyben a finnben is még *t* van, s melyből egyszersmind a magyar szónak mivoltát is jobban megismerjük. A bizonyító és megengedő *ugyan* (csak *ugyan*, *ugyan*-csak, *ugyan*-az; *ugyan* = quidem, zwar), mely tudvalevőleg egészen más, mint a névmási adverbium *úgyan* (= úgy), egybeállítható a jelentésileg tökéletesen egyező finn *tosin* adverbiummal; a *tosin* a *tote* névszótötőtől képzett adverbium, a mely *tote*

„veritas“-t jelent. E szerint az *ugyan* etymologice annyi volna, mint: „vero, revera“, v.ö. zwar = zewäre (v.ö. a tót *tén istj: ugyanaz, ténto istj: ugyanez, istj* bizonyos, ó szláv *istü* „qui vere est“, és „idem“; oroszul is *istj: ugyanaz*, és *istina veritas, istinno vero, revera*) Alapszava *ugy* pedig, a kezdő *t* megmaradásával, a finnben *tote*; az egész *ugyan* finnre áttéve így hangzanék: *toden* vagy *totena*, v.ö. *hogy, hogyan* = mord. *koda, kodana*, finn *kuten*. — No de ezt ne fessegessük; annyi az előbbi példákából is világos, hogy igenis a magy. *o, e* mutató névmásnak lehetett eredetileg *to, te* alakja, úgy a mint a finn-ugor nyelvekbeli mutató névmásoknak. De nem csak lehetett, hanem csakugyan volt is *to, te* az eredeti magyar mutató névmásalak, a mint annak még egyikét ragos és összetett alakban való kivételes fönmaradta bizonyítja. Ugyanis *te* és *to* közelre és távolra mutató névmástő van még a *té-tova (teve-tova)*-ban (v.ö. *ide s tova*), *tél-tül*-ban; a *to* még a *taval* (ellentét: ez idén), *tül* (in ulteriore parte; ellentéte *innen*) és régi *tahát*, most *tehát* = akkor szókbán. Nem hihető, hogy a magyarban *o* és *to*, *e* és *te* eredetileg egymás mellett mint külön mutató névmástők léteztek volna; ellenben tapasztalati tény, hogy a nyelvekben néha egyes képzett vagy ragozott alakokban valamely szónak régibb alakja marad meg, míg a közönséges alak tovább s tovább elkopott vagy elváltozott. Így p. o. a felnémet nyelv a *hi* névmást csak a *heute (ma)* (gót *himma daga, ho-die*) szóban, meg a *hier, her* helyadverbiumokban örzi meg (gót *his, hija, hita* = hic, haec, hoc), míg az más testvérnyelvekben még önállólag is dívik. Egy hasonló jelenséget, csak megfordított irányban, látunk egyik ugor nyelvben, a votjákban. Ebben ugyanis a rendes mutató névmástők *so*, ebből: *to* = az, és *ta*, ebből: *tü* = ez. Ámde a távolra mutató hely- és módadverbiumokban elenyészett már, épen úgy mint a magyarban a közönséges egyszerű névmásban is, az előhangú mássalhangzó: *otin* = ott, *otsi* = oda, *otis* = onnan, *ozi, ož* = úgy (ellenben *soku* akkor, és a közelre mutatók: *atın* itt, *tatsi* ide, *tatıs* innen, *tazi, taz* így). Egyik közelre mutató, alakban is hiányzik már az előhangú mássalhangzó: *eče* ilyen, így (ellenben: *soče* olyan, úgy). A votjákra nézve pedig, látni való, nem járja kétféle eredeti mutató névmástőt felvenni (*to, te* és *o, e*), melyekről már a legközelebbi szomszédja, a cseremisiz, nem tud semmit.

Ha e szerint nagyon valószínű, hogy ne mondjam bizonyos

hogy a magyar *az, ez* alapszava *o, e* eredetileg nem más volt mint *to, te* mutató névmástő: megint ez is esik a latba azon amúgy is tarthatatlan nézet ellenére, hogy a magyar mutató névmások a fent említett *a, e* úgynevezett mutató szócskából eredtek. Mert ez maga is csak akkor állhatott elé, mikor már a *t*-vesztett alakok *o, e* megvoltak.

III.

Közelebbi vizsgálatot kívánnak most még a kétségtelenül mutató névmástőből eredt névmási helyadverbiumok: *ott, itt*; *oda, ide* stb., és milyenségi adjectivumok: *olyan, ilyen (olyatén, ilyetén)*, kivált azon kérdés eldöntésére, melyet tenni úgy Fogarasi úr is mint a N. Szótár is elmulasztotta: melyik mutató névmástőből valók ezek, az egyszerű *o, e*-ből-*e*, vagy a tovább képzett *oz, ez* (illetőleg *od, ed*)-ből?

1) *Ott, itt*; *oda, ide*. A dolog természete kívánja, s a rokonnyelvek tanúsága, a mongol és török nyelveké is, bizonyítja, hogy ezekben teljes, categoricus jelentésű mutató névmástő legyen meg alapúl: mong. *ende* itt (v.ö. *ene* képzett mutató névmástő), *tende* ott (az *ene*-hez hasonló *tene*-t tesz föl), *esergü* ide, *tesergü* oda megint az *e, te* egyszerű névmástőket mutatják, melyek mellett a *sergü* olyan szónak tűnik föl mint a tatár *jirge* (*bu-jirge, o-jirge*) vagy török *araja*, (*buraja, oraja* = *bu-araja, o-araja*; *araja* az *ara* szónak dativusa). Az *itt, ott* a török-tatárban *bunda* (*munda*), *onda* (*anda*), a teljes de egyszerű mutató névmás locativusai. Más tekintetből is tanúságos az ugor nyelvekkel való összeállítás, kivált ha arra emlékezünk, hogy az *o, e* magyar névmástőknek hajdan *to, te* alakjuk volt.

m. *ott*: vog. *tot*, osztj. *totta, totti*; votj. *otîn*, cser. *tušto*, mord. *tosa, toso*.

m. *itt*: vog. *tit*, osztj. *tette, tetti*; votj. *tatîn*, cser. *tîšte*, mord. *t'asa, tese* és *tenese*.

m. *oda*: vog. *tú*, osztj. *togot, togonam*; votj. *otsi*, cser. *tuško, tuš*, mord. *toza, tozov* és *tov, toj*.

m. *ide*: osztj. *tege, tegenam*; votj. *tatsi*, cser. *tîške, tîš*, mord. *t'aza* és *tej, te* v. *tev, tenev, tenej*.

Ezekből annyit látunk, hogy az egyszerű és tovább képzett mutató névmástők egyaránt szolgálhatnak a helyadverbiumoknak

alapúl; az utóbbira nézve például szolgál különösen a mordvin *tenese* (*tese* mellett) és *tenej*, *tenev* (*tej*, *tev* mellett). Azonban könnyen megtetszik, hogy mi áll a magyar alakokhoz legközelebb. Ez kétség kívül a vog. *tot*, osztj. *totta*, *totti* = m. *ott* (**tott*) és osztj. *tette* *tetti* = m. *itt*, *ett* (**tett*). A m. *tova*-nak mása a mordvin *tov*, épen úgy, a mint *hova*-nak a mord. *kov*; de *tov*-nak mellékalakja levén *toj*, ez egy eredeti *tog*, *togo* alakra mutat, melyet az osztj. *togo*-nam-ban is találunk. Hasonlóképen a m. *té* (**teve*, ebben: *té-tova*) = mord. *tev*, *tej*, osztj. *tege*. Az *oda*-nak képzésmódját föltaláljuk az osztj. *χoda* = *hova*-ban, és a mordvin *toza*, *tozov* = *oda*-ban; szintígy *ide* = mord. *t'aza*-ban, a *z* állván *d* helyett, mint *mezä*, *mez* „mi“-ben is = osztj. *met*, cser. *mada*.

A mi most az egyszerű vagy tovább képzett névmástöböl való képzést illeti, kétségtelen, hogy *té-tová*-ban csak az egyszerű mutató névmástök, még pedig eredeti teljes alakjokban szolgálnak alapúl, úgy mint a mord. *tov*, osztj. *togo*-ban is, vagy a mord. *tev*, *tej* és osztj. *tege*-ben. Ennek ellenében az *oda*, *ede* (*ide*) alakok *d*-je legegyszerűbben a továbbképzett névmás (*od*, *ed* = *oz*, *ez*) *d*-jének magyarázódik meg, mely később *z* lett (*öz*, *ez*); mint *z* megvan ez a mordvin *toza*, *t'aza*-ban is, a melyekben nem a *z* az irányrag, a mint világosan mutatja a *toz a*-nak erzamordvin páralakja *tozov*, melyben csak *v* az irányrag. Így a magyar *oda*, *ede* nem *o+da*, *e+de*, hanem *od+a*, *ed+e* (az *a*, *e* mint helyrag rövidítve ebből *á*, *é*, v.ö. *hová* és *hova*, és Györé, *al-á* stb.); s a mordvin *toza*, *t'aza* e h. *tüza* (= *toz-a*, *faz-a*)-ban egyszersmind a magyar *oz*, *ez* (**toz*, **tez*) hü mása tükröződik vissza. Végre az *ott*, *ett*-ben, valamint a megfelelő vog. *tot*, *tit*, osztj. *totta*, *tette*-ben, már a kettős *tt* miatt, az *od*, *ed* tovább képzett alakot vehetjük alapúl, mert látni való, hogy az *oda*, *ide*-vel együtt a *hol*, *hova* vagy *túl*, *tova* képzésétől különböznek. Az *ott*, *itt*-ben szereplő locativusi rag természetéről majd más alkalommal szólnunk; itt még csak az *ottan*, *itten*-re nézve figyelmeztetek a votják *ot'in*, *tat'in*-ra, melyben az *n* korántsem csupa toldalék, hanem a locativusi viszonyitást fejezi ki.

2) Most már az *ilyen*, *olyan* (*ily*, *oly*) képzéséhez is határozottabban hozzá szólhatunk. Fogarasi úrnak az „ilyen névmás a mongol nyelv szerint“-féle czikke (NyK. V, 280.) főleg arra van irányozva, hogy az *ilyen*-nek az egyszerű *ly*-t vindicálja, a „finnezők“ ellenében, kik abban kettős *lly*-nek benne rejtését hirdetik. Valóban

ha ezek a finnezők az *ilyen, olyan*-nak a kettős *lly*-ét költötték s csak azután iparkodtak azt a finn nyelvből valahogy kimagyarázni, mint nyelvhamisítók kárhozatra méltók; de a mongolozók sem érdemelnek mint nyelvrontók kevesebb jutalmat, ha a meglevő kettős *lly*-et önkényesen egyszerűsítették, s aztán a mongol nyelvvel igazolják magukat. Ámde van-e az *ilyen, olyan*-nak kettős *lly*-e vagy sem, az oly dolog, a melyet tisztán a magyar nyelv terén constatálni kell, értve itt a mai népnyelvet s a régibb magyar nyelvet, kizárva pedig az akadémiái helyesírást s az újabb irodalomannyi megannyi subjectív okoskodással áthatott helyesírási ususát. E kérdésbe sem mongol sem finn nyelvtudomány nem szólhat bele, melyekhez, ha szükség lesz, csak akkor folyamodunk, ha akár az egy *ly*-t akár a kettős *lly*-et meg akarjuk magyarázni. Pedig a kérdésre a kívánt felelet nagyon könnyen megszerezhető. A magyar közejtés, melybe még semmi finn vagy mongol tudomány be nem folyhatott, legalább még 1846-ban a Magyar nyelv Rendszere tanúsága szerint, kettős *lly*-vel volt (*illeyen, ollyan*), s még 1865-ben sem tagadhatja meg a M. Ny. Szótára azt a vallomást: hogy az *ilyen*-t „köz szokás szerint kettős *ll*-lel vagyis *lly*-lyel írják és n y o m a t o s a n ejtik.“ Más részről a Grammatici linguae Hungaricae veteres, kik szintén még finn és mongol ismeretek nélkül szűkölködtek, kik azonban mégsem voltak olyan rettenetes nyelvregulatorok mint a mi nyelvújítóink, valamint általában a Scriptorum Hungaricorum veteres is bizonyítják, hogy ez a kettős *ll*-lel való közejtés körülbelül azóta uralkodott, a mióta magyar nyelvről valamit tudunk. Itt tehát okoskodásnak nincs helye, midőn factummal állunk szemben, melyet, ha lelkiismeretesek akarunk lenni, tisztelnünk kell, még ha nem tudnók is megmagyarázni. Tehát lássuk már, lehet-e az *illeyen, ollyan*-nak, mint igazi teljes magyar alaknak kettős *ll*-jét megfejteni, akár a finn akár a mongol nyelv segítségével?

Az *illeyen, ollyan*-féle pronomina qualitatis, a mennyire más nyelvek e képzésbe bepillantást engednek, szükségképen két részből állanak: teljes jelentésű mutató névmásból (tehát nem csak mutató gyökből), és egy a hasonlatosságot kifejezhető szóból, melynek anyagi értéke lehet „kép, species, faj, nem, mód, forma.“ Tehát valóságos összetett szók. Ilyen a szanszkrit *sa-dŗca* talis, tkp. e-képi, vagy e-kinézésű; ilyen a német *solcher* (= gót *sva-leiks*, v.ö. *welcher* = *hvê-leiks*); ilyen a tatár *mundak* ilyen, *ondak* olyan, vagy *mundaj*,

mundi is, melyekből a teljes *mun* mutató névmástő kitetszik; ilyen, p. o. a cseremisz *tugahe* olyan és *tegehe* ilyen (v.ö. *u-gahe* új-hoz hasonló, újféle). De megtörténik az is, hogy a két szó nem is képez igazi összetételt, hanem csak syntacticus kapcsolatban áll, mint a török *anîn-gibi*, *munuñ-kivi*, sőt tatárul *munuñ-di* is; ezek szóról szóra azt teszik, hogy: *ejus-species*, *hujus-species*, s mondható p. o. ez is: *benim-gibi* (tat. *meniñ-di*) *mei-species*. Ilyen természetűek egyáltalában a finn nyelv pronomina qualitatis-ai, p. o. *tälläinen* e h. *tänläinen*, *tuommainen* e h. *tuon-moinen*, épen úgy a mint *minun-lainen* „mei-genusú“, vagy *suuremmainen* (e h. *suuren-moinen*) „magni species, nagyszerű.“ A magyar *ilyen*, *ollyan*-ban tehát szintén egy a török *gibi*-nek értékileg megfelelő képző szót kell keresnünk, mely kétség nélkül *l* betűn kozdódott, s melynek ez a jelentése: „képü v. nemü“. Ennek képét viseli tehát a *-lyen*, *-lyan* vagy *-lyetén*, *lyatén*. E képzőszónak eredeti önálló alakjáról, úgy szintén a hosszabb *-lyetén*, *-lyatén* alaknak miképen való képeztetéséről, biztosat nem mondhatunk még; de tekintetbe ajánlhatjuk a finn *lai* „genus, species“ szót, s figyelembe ajánlhatjuk a magy. *lag*, *leg*, cser. *la* hasonlító ragot s a török *lejin*-t. Ez legalább valami, míg a MnySzótára az *ily*-nek *ly*-ére csak azt mondja, hogy *ly* képzővel a *me*, *i*, *o* elavúlt gyökökből ered: *mely*, *ily*, *oly*, ugyanazon *ly* képzővel, mely *bagoly*, *csekély* stbiben van; az *-en*, *-etén* (*ily-en*, *ily-etén*) szórészeket pedig avval rázza le, hogy „toldalékoknak“ kereszteli. A mi azután a kettős *ll* magyarozatát illeti, ennek két útját jelölhetem meg. A névmás ugyanis a qualitätsjelentő szó előtt vagy genitivusban állott, a török és finn nyelvek módja szerint, a milyen casus, még pedig *n* raggal, bizonyosan megvolt valamikor a magyarban is (a *ten*-magad, *ön*-maga, *min*-magunk tanúsága szerint), úgy hogy *ellyen*, *ollyan* ezekből assimilálódtak: **onlyan*, *enlyen*, s ez a *millyen*-re is alkalmazható (**minlyen*); vagy pedig a qualitätsjelentő szó előtt a névmásnak *d*-vel tovább képzett alakja állott (a melyről fentebb szó volt), úgy hogy az *ellyen*, *ollyan*, ebből assimilálódtott: *edlyen*, *odlyan*, s ez a módja is alkalmazható a *millyen*, (*melly*)-re, (*mid-lyen*), miután a *d* (*z*)-vel való továbbképzés a rokon ugor nyelvekben a kérdő névmásokra is kiterjed, a minek jelesen a magyar *meddig*-ben van meg a nyoma (v.ö. *addig*, *eddig*, s ellentétül *míg*). Így tehát a kettős *lly*-re nézve van akár kétféle magyarozat; nekem, de ez csak subjectiv nézet, az utóbbi tetszik valószínűbbnek, mely az *ollyan*, *ellyen*

szókat egészen az *afféle*, *efféle*, *minemü* hasonfajú szók sorába rendeli.

A mongol nyelvből Fogarasi úr nem magyarázhatja meg az *ilyen*-nek kettős *lly*-ét, de az egyszerű *ly*-t sem, ha ez volna az igazi. A mongolban *ejin* (*ejn*) a. m. „*ígyen*“, és *ejimü* (*ejmu*) a. m. „*ilyen*.“ Azt elhiszszük, ha nem mondja is meg F. úr, hogy *ejin*-ben és *ejimü*-ben van egy „módot“ jelentő szó; de mondja meg F. úr, a *jin*-e az, vagy a *jimü*, vagy a *mü*? Tudja-e hogy a *j* csakugyan *l* volt, tudja-e hogy nem az egyszerű névmástő valamely továbbképzője? Ebből a tanúság az, hogy oly dolgokkal, melyek magok sem világosak, nem lehet más homályosokat világossá tenni.

Azt hiszem, már nem kell Fog. úrnak említett cikke végén formulázva felállított nyolcz pontjára, melyekben az *a*, *e* mutató szócskáról s a magyar mutatónévmásokról, kivált az *ilyen*-ről való tanait előadja, különösen felelni. Meg van azokra a fentebbiekben felelve, többnyire czáfolólag, de részint elismerőleg is. Csak arra vagyok bátor Fog. urat kérni, hogy ne emeljen ki, mint nyelvész, dicsérrőleg oly eljárást, mely a „régibb hosszú szók helyébe jelennen a tiszta gyököket teszi, úgy hogy p. o. *ragaszték* helyett ezzel élünk: *rag*, *gyökér* helyett ezzel: *gyök*, *dicsőségrevágás* helyett ezzel: *dicsvág* stb. (l. a 8 dik pontját), azt az eljárást, mely némi következetességgel folytatva majd az egész magyar szóképzést sarkaiból kiforgatja; mert megtörténhetik, hogy ha egynéhány évtized előtt ez eljárás feltalálót és gyakorlót igazán meg nem kövezték is, majd az utókor kritikája dobja rá a követ.

BUDENZ JÓZSEF.